

Концепція прав людини:

сучасний стан і перспективи розвитку

О. М. Костенко

*доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України, завідувач
відділу Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України*

Людство завжди перебувало у пошуку моральних і правових засад суспільного життя. Важливу роль у визначенні цих засад відіграють релігії. Але універсальне значення належить соціальним ідеологіям, які пропонують концепції моральних і правових засад суспільного життя, що мають загальнолюдський характер. Особливо виразно ці концепції почали формулюватися в епоху Просвітництва XVII – XVIII ст. Вони були покладені в основу орієнтирів для руху людства до нового світового порядку. Фундаментальне значення серед цих концепцій отримала **КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ**, що знайшла своє відображення у Загальній декларації прав людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Той факт, що вона вже 63 роки «працює», сприяючи соціальному прогресу в світі, є свідченням життєздатності тієї ідеології, на якій ця декларація була заснована.

Проте новий час ставить нові вимоги до концепції прав людини. Отже, існує потреба в тому, щоб далі розвивати цю концепцію, виходячи з її сучасного стану і визначаючи перспективи для неї. Дослідження положень декларації в їх генетичному зв'язку з ідеологією Просвітництва, положеннями Деклара-

Зловживанням правами людини слід визнати, наприклад, «зрівнялівку» жінок і чоловіків

ції незалежності США 1776 р. та Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка стала ідеологічною основою Великої французької революції, дає підстави для висновку, що Загальна декларація прав людини стала реалізацією у контексті XX ст. ідеї природного права. Саме втілена у декларації ідея природного права забезпечила видатну роль цього акта ООН у сприянні соціальному прогресу. Цей факт вказує на те, що подальший розвиток концепції прав людини має засновуватися на ідеї природного права, розвинутій у сучасному контексті. На нашу думку, сьогодні все нагальнішою стає потреба у розвитку концепції прав людини. І ось чому.

Наразі все більш очевидним стає поширення у світі феномену зловживання правами людини. Сваюла та ілюзії, що виявляються у вигляді зловживання правами людини, представляють реаль-

ну загрозу для сучасної цивілізації. Цим зловживанням сприяють, зокрема, неправильні (застарілі) уявлення про сутність прав людини. Еволюція наших уявлень про сутність прав людини є цілком закономірним явищем, і вона актуалізується для нас як виклик нового часу. Відповіддю на цей виклик повинен стати пошук нової, досконалішої концепції прав людини, яка виключала б користування правами людини з позиції сваволі та ілюзій і зокрема виключала б таке явище, як зловживання правами людини. На нашу думку, саме як зловживання правами людини слід визнати, наприклад, активність людей з так званою нетрадиційною сексуальною орієнтацією у вимозі легалізації одностатевих шлюбів під вивіскою боротьби за права людини. Те саме можна сказати про феміністок, що тлумачать права людини у вигляді «зрівнялівки» жінок і чоловіків.

Такі підходи тягнуть за собою неправильне розуміння дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації чи за ознакою статі: тих, хто проти «зрівнялівки» шлюбів одностатевих і різностатевих, а також проти «зрівнялівки» жінок і чоловіків, необґрунтовано обвинувачують у дискримінації. Зловживання правами людини є також поведінка тих підприємців, які експлуатацію найманих працівників виправдовують правом людини на свободу підприємництва. А хіба не зловживанням правом людини на свободу слова є поширення журналістом отриманої ним з використанням свого статусу інформації в корисливих цілях? Спекуляцією правами людини в умовах демократії є і зловживання недобросовісних політиків, що полягають у використанні під час виборів волевиявлення громадян, які не мають належної політичної культури.

Для того, щоб знайти критерій, який дозволяє розрізнити права людини і псевдоправа людини, потрібно вирішити т. зв. «основне питання» концепції прав людини. У свою чергу, для вирішення «основного питання» концепції прав людини треба по-новому інтерпретувати ідею природного права, на якій ця концепція має засновуватися. Як методологічний інструмент для цього пропонується застосувати т. зв. принцип соціального натуралізму, який полягає в такій формулі: «Соціальні феномени так само природні, як і фізичні і біологічні, – вони породжуються Матір'ю-Природою і існують за її законами»*. Відповідно до принципу соціального натуралізму соціум – це «третя» природа, яка існує поряд з фізичною природою («перша» природа) і біологічною природою («друга» при-

рода). Виходячи з принципу соціального натуралізму, «основне питання» концепції прав людини слід формулювати таким чином: «Права людини – це витвір Матері-Природи чи волі і свідомості людей, чи того й іншого?». Вирішення цього питання можливе в світлі юриспруденції нового типу, заснованої на принципі соціального натуралізму, тобто в світлі «соціально-натуралістичної» юриспруденції. Згідно з нею, права людини – це свобода людини жити за природними законами суспільного життя, забезпечена шляхом закріплення її у законодавчих актах. Отже, згідно з «соціально-натуралістичною» юриспруденцією першоджерелом прав (і свобод) людини (так само, як і її обов'язків) є закони соціальної природи, а не воля і свідомість людей.

Поширення останнім часом зловживань, що маскуються під свободу (яка надається людині лише самими законами соціальної природи), – тобто зловживань «правами людини», закріпченими у вигляді законодавства, становить новий виклик для сучасної цивілізації, на який можна відповісти лише через подальший розвиток концепції прав людини. Як же слід розвивати концепцію прав людини в контексті «соціально-натуралістичної» юриспруденції, аби забезпечити протидію зловживанням правами людини?

На нашу думку, доктрина «соціально-натуралістичної» юриспруденції вказує на те, що для протидії сваволі та ілюзіям, які проявляються у вигляді зловживань правами людини, нагальною є потреба доповнити поняття «природних прав людини» поняттям «природних обов'язків людини». Відповідно до «соціально-натуралістичної» юриспруденції, природні обов'язки людини – це обов'язки, що накладаються на людину природними законами суспільного життя, які мають закріплюватися у за-

* Дет. про принцип соціального натуралізму як методологічний принцип «натуралістичної» юриспруденції див., зокрема: *Костенко О. М.* Культура і закон – у протидії злу. – К. : Атіка, 2008. – 352 с.

конодавчих актах. Наприклад, феномен необхідної оборони у світлі зазначеного підходу можна інтерпретувати так: природне право на життя однієї особи забезпечується природним обов'язком іншої особи не посягати на чиєсь життя. Порушення цього природного обов'язку породжує у того, хто захищається, природне право на позбавлення життя нападника, якщо це необхідно для захисту свого життя. Саме таке співвідношення «природного права» і «природного обов'язку» відображено, зокрема, у ст. 36 Кримінального кодексу України.

Відповідно до принципу соціального натуралізму існує закон соціальної природи, згідно з яким природні права людини знаходяться в органічній єдності з її природними обов'язками, утворюючи нерозривну пару – т. зв. «природний закон парності прав і обов'язків». На нашу думку, у Загальній декларації прав людини цей закон відображений не належною мірою. Не випадково під час розробки концепції Загальної декларації прав людини розгорілася гостра дискусія з приводу реалізації принципу єдності прав і обов'язків, активним причетником якої був, зокрема, тодішній член Комісії з прав людини ООН Пенг Чан Ченг – представник Китаю. Проте його позиція була врахована неналежним чином – лише у ст. 29 Загальної декларації прав людини було внесено таке положення: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством...», без розкриття фундаментального значення самого принципу збалансованості прав та обов'язків. Такий підхід багатьма фахівцями визнається як недолік, оскільки неналежним чином реалізує ідею про взаємозв'язок прав і обов'язків людини.

Зазначена вада положень Загальної декларації прав людини породжує ілюзію пріоритетності природних прав лю-

дини над природними обов'язками людини та їх самодостатності. На нашу думку, це створює, так би мовити, «легальні» передумови для зловживання правами людини шляхом відриву природних прав людини від її природних обов'язків. У такому випадку права людини тлумачаться як нічим не обмежені, хоч насправді закони соціальної природи, і зокрема закони природного права, задають межі для природних прав людини, встановлюючи природні обов'язки людини. Визнання цих обов'язків дає можливість визначити межі прав людини, вихід за які має кваліфікуватися як зловживання правами людини.

Про те, що проблема збалансованості прав і обов'язків залишається актуальною і після прийняття Загальної декларації прав людини, свідчить той факт, що пізніше, у Африканській хартії прав людини і народів (прийнятій на зустрічі глав держав – членів Організації африканської єдності 26 червня 1981 р. в Найробі) було зроблено значний крок у розвитку принципу збалансованості прав і обов'язків людини. Зокрема: 1) у Преамбулі цієї Хартії було спеціально зазначено, що «права і свободи означають також обов'язки з боку кожного»; і 2) поряд з розділом I, що має назву «Права», був створений спеціальний розділ II, присвячений «Обов'язкам» (ст. ст. 27, 28, 29 Хартії).

Природні закони суспільного життя людей (в тому числі закони природного права) визначають поведінку людей через «механізм» волі і свідомості людини. Проходячи через волю і свідомість людини, зазначені закони трансформуються у «природні права» і «природні обов'язки». Узгодженість волі і свідомості людини із природними законами, і зокрема із законами природного права, за якими існує людське суспільство, утворює феномен, який називаєть-

Природні закони суспільного життя людей визначають поведінку людей через «механізм» волі і свідомості людини

ся правовою культурою цієї людини. Ця правова культура людини може бути також представлена як єдність «природних прав» і «природних обов'язків», втілена у змістовній структурі волі і свідомості людини. Визначена у такий спосіб правова культура людей є радикальним засобом протидії зловживанням правами людини. А репресія може бути лише паліативним засобом. З цього можна зробити висновок, що формула забезпечення прав людини має бути такою: «правова культура громадян плюс репресія за порушення прав людини». Без правової культури використання законодавства про права людини стає проявом сваволі та ілюзій у вигляді зловживань правами людини. З принципу соціального натуралізму також випливає постулат: «Культура – мати порядку!». Зокрема, правова культура є «мати» такого правового порядку, за якого лише і може бути забезпечено права людини.

Виходячи з представленої таким чином концепції прав людини, критерій для розрізнення прав людини і псевдоправ людини можна визначити як «природність-протиприродність»: права людини – це права, що відповідають законам Матері-Природи, а уявні «права» людини, що не відповідають цим законам, є псевдоправами. За цим критерієм і слід визначати прояви сваволі та ілюзій у вигляді різних зловживань. І вимога легалізації одностатевих шлюбів, і «зрівнялівка» чоловіків та жінок, і експлуатація підприємцем найманих працівників, і поширення журналістом в корисливих цілях інформації, отриманої з використанням свого статусу, – все це слід визначати як зловживання правами людини за тим критерієм, що така поведінка є протиприродною, тобто такою, що суперечить законам Матері-Природи.

Критерій «природності-протиприродності» слід застосовувати у всіх ви-

падках при визначенні прав людини. Наприклад, застосування цього критерію для тлумачення п. 3 ст. 16 Загальної декларації прав людини, у якому зазначається, що «сім'я є природним і основним осередком суспільства...», дає підстави для висновку: одностатевий шлюб є протиприродним і тому не може існувати право людини на одностатевий шлюб – це псевдоправо. Легалізація одностатевих шлюбів, як і створення одностатевих «сімей», є проявом комплексу сваволі та ілюзій у вигляді зловживаннями правами людини.

З допомогою критерію «природності-протиприродності» слід вирішувати також проблему: «Чи є нормою в контексті прав людини поділ народу на «еліту» і «масу»?». З позиції «натуралістичної» юриспруденції такий поділ є нормою соціального життя, тобто не є порушенням прав людини, якщо він відбувається за законами соціальної природи, тобто за критерієм соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури людей. Люди з вищою соціальною культурою утворюють «еліту» народу, природна роль якої полягає в тому, щоб «тягнути» за собою іншу частину народу по шляху соціального прогресу, а інша частина народу утворює «масу», природна роль якої полягає в тому, щоб «тягнутися» за «елітою». І в цьому немає перешкоди для реалізації прав людини. Навпаки, це сприяє їх реалізації. Те ж саме можна сказати про поділ людей на багатих і бідних, якщо цей поділ відбувається природним шляхом, тобто не як результат прояву сваволі та ілюзій людей, а за природними законами економіки, зокрема за законом економічної конкуренції. Протиприродним, а значить таким, що порушує права людини, слід визнати поділ людей на багатих і бідних в результаті експлуатації людини людиною, бо це суперечить природним зако-

нам економіки. Нормальною економікою є та, в якій експлуатація людини людиною витісняється розвиненою економічною конкуренцією в умовах вільного ринку, – це радикальний природний засіб проти експлуатації (а не революція, як пропонував К. Маркс).

Представлена таким чином концепція прав людини, заснована на «соціально-натуралістичній» юриспруденції, дозволяє адекватно відповідати на виклики нового часу, зокрема на такі актуальні питання, як «соціальна диференціація людей і права людини», «конкуренція між людьми і права людини», «статеві диференціації людей і права людини» і т. п. Чи є перешкодою для реалізації прав людини поділ людей на «еліту» і «масу», на конкурентоздатних і неконкурентоздатних, на чоловіків і жінок? На ці і схожі питання з позиції сформульованої відповідно до «соціально-натуралістичної» юриспруденції концепції прав людини слід відповісти так: усе, що узгоджується із законами соціальної природи, не може бути перешкодою до забезпечення прав людини, а все, що не узгоджується з ними, – є такою перешкодою. Більше того, слід визнати такою, що перешкоджає забезпеченню прав людини, соціальну «зрівнялівку» людей, тобто штучне стирання різниці між «елітою» і «масою», конкурентоздатними і неконкурентоздатними людьми, чоловіками і жінками, гетеросексуальністю і гомосексуальністю, бо це суперечить законам соціальної природи. При цьому слід мати на увазі, що визнання природної різниці між цими речами не можна розцінювати як дискримінацію: згідно з принципом соціального натуралізму ставлення до прав людини, засноване на законах соціальної природи, на може визнаватися дискримінацією. Отже, саме закони соціальної природи мають бути критерієм при вирішенні питання,

що є порушенням прав людини, і зокрема дискримінацією, а що не є таким.

З доктрини соціального натуралізму випливає, що права людини мають забезпечуватися через реалізацію принципу адекватності (протилежного протиприродній «зрівнялівці») у ставленні до жінок і чоловіків, гетеросексуалів і гомосексуалів, здорових і хворих, сильних і слабких, талановитих і неталановитих, добрих і злих, представників еліти і маси, конкурентоздатних осіб і неконкурентоздатних тощо. Цей принцип означає, що до жінок треба ставитися так, як це і відповідає особливостям природи жінок, а до чоловіка – як це відповідає особливостям природи чоловіків, не нівелюючи особливості їхньої природи. Це саме стосується й інших категорій людей. Принцип адекватності відповідно до доктрини соціального натуралізму жодним чином не призводить до дискримінації, яка була б порушенням прав людини.

Якщо, виходячи з цих положень, які випливають з «соціально-натуралістичної» юриспруденції, розглядати сучасний стан забезпечення прав людини в Україні, то, на наш погляд, слід зробити такий висновок: 1) законодавство як інструмент репресії для паліативної протидії порушенням прав людини знаходиться у задовільному стані; 2) правова культура громадян як радикальний засіб протидії порушенням прав людини знаходиться у незадовільному стані. Для виправлення цього треба: по-перше, доповнити концепцію прав людини поняттям «природні обов'язки людини»; по-друге, з допомогою науки розкривати у законах природного права не лише те, що вони надають правову свободу людині, а й те, що вони накладають на неї правові обов'язки; по-третє, формувати правову культуру громадян як єдність правової свободи і правових обов'язків

людини, не обмежуючись розвитком законодавства (яке є лише інструментом забезпечення прав людини, що використовується залежно від правової культури громадян).

І тут доречно також зауважити, що у згадуваній вище Африканській хартії прав людини і народів спеціально наголошується: «держави – учасники Хартії зобов'язані через систему освіти і засоби масової інформації заохочувати та забезпечувати повагу прав і свобод людини, зазначених у даній Хартії, а також роз'яснювати ці свободи і права, так само, як і відповідні зобов'язання та обов'язки». У світлі принципу соціального натуралізму, культивування ідеї «природних обов'язків людини» поряд з «природними правами людини» лише і здатне забезпечити належний рівень правової культури людей, і зокрема «КУЛЬТУРИ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ».

Однак, пріоритетний розвиток правової культури громадян для забезпечення прав людини не означає, що не має розвиватися також законодавство, спрямоване на це. Зокрема, на нашу думку, слід для цього законодавчо закріпити право громадян України на конституційну скаргу як ефективний інструмент забезпечення прав людини (враховуючи досвід, наприклад, ФРН).

Виходячи з викладеного, слід, на нашу думку, зазначити, що вимоги часу спонукають до розвитку концепції прав людини, зокрема у напрямку реалізації природного принципу збалансованості прав і обов'язків людини. А продуктивною теоретичною основою для такого розвитку може бути, на наш погляд, принцип соціального натуралізму, який є основою «соціально-натуралістичної» юриспруденції, і зокрема т. зв. «соціально-натуралістичної концепції прав і обов'язків людини», про яку йшлося вище.